

ЄВГЕН ЧИКАЛЕНКО ЯК ЛЕКСИКОГРАФ (до 80-річчя з дня смерті Є. Чикаленка)

Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Філологія. Випуск 21.

УДК 811.161.2.27 “Чикаленко”.

Статєва Валентина. Євген Чикаленко як лексикограф (до 80-річчя з дня смерті Є. Чикаленка); 25 стор.; кількість бібліографічних джерел – 16; мова українська.

Анотація. У статті висвітлюється маловідома сторінка в історії української лексикографії – участь Євгена Чикаленка в укладанні словників М. Уманця та А. Спілки, “Словаря української мови” за редакцією Б. Грінченка, “Російсько-українського словника” 1918 р., створення ним двох перекладних термінологічних словників – російсько-українського сільськогосподарського (1927) та німецько-українського лісотехнічного (1928).

Ключові слова: Чикаленко Євген, українська лексикографія, перекладний словник, термінологічний словник.

Summary. A little known page of the Ukrainian lexicography in history of the participating of Yevhen Chykalenko in the compiling of dictionaries of M. Umanec and A. Spilka, of the “Dictionary of Ukrainian” edited by B. Hrinchenko, of the “Russian-Ukrainian dictionary” (1918), creation by Yevhen Chykalenko of two translated terminology dictionaries – of the Russian-Ukrainian agricultural (1927) and German-Ukrainian forestry science (1928) is described in the article.

Key words: Chykalenko Yevhen, Ukrainian lexicography, translated dictionary, terminology dictionary.

Євген Харлампович Чикаленко (1861–1929) належить до ключових постатей українського національного руху кінця XIX – початку XX ст.

У радянський період це ім'я було викреслене з української історії, тому в енциклопедіях того часу не подано жодних відомостей про цю постать. Проте достовірна “Енциклопедія українознавства” містила ґрунтовний нарис, присвячений Є. Чикаленку [5, с. 3748]. Література з чикаленкознавства у XX ст. виходила в Польщі, Чехословаччині та США. З кінця XX ст. ім'я Євгена Чикаленка, його праці повертаються в Україну. Сучасні енциклопедичні видання в Україні вже містять інформацію, хоча й неповну, про Євгена Чикаленка. Так, “Довідник з історії України”, виданий за загальною редакцією І. Підкови та Р. Шуста, характеризує його як визначного українського діяча, мецената, теоретика і практика сільського господарства [7, с. 1056].

Довідник подає основні відомості з життя і діяльності Є. Чикаленка. Народився у с. Перешори на Херсонщині. Навчався на природничому факультеті Харківського університету. 1884 року за участь в українському національному русі заарештований, 5 років проживав у рідному селі під наглядом поліції без права на виїзд. У 1894 році переїхав до Одеси, 1900 р. – до Києва, де проводив активну громадсько-політичну та культурну діяльність як член Київської Старої громади, Загальної української безпартійної демократичної організації, Української демократичної партії (з 1904 р.), Української демократично-радикальної партії (з 1905 р.). У 1908 р. після заборони українських організацій виступив одним із засновників Товариства українських поступовців (ТУП).

З 1897 року почав видавати працю “Розмови про сільське господарство”.

У довіднику зазначено меценатські заслуги Є. Чикаленка: фінансував видання щоденних українських газет “Громадська думка” (1906), “Рада” (1906–1914), газети “Селянин”, журналу “Нова

громада”, відділ української художньої літератури в журналі “Киевская старина”; заснував премії за найкращі український історичний роман та науково-популярну працю з історії України; виділив 25 тис. крб. на будівництво Академічного дому у Львові, на проведення наукових курсів з українознавства, що проходили у Львові.

У роки Першої світової війни (1914–1917) через переслідування з боку російської влади змушений був переховуватися у Фінляндії та Москві.

У 1917 році з утворенням УНР став членом Центральної Ради від Союзу українських автономістів-федералістів, проте стояв в опозиції до її соціалістичного курсу.

Після встановлення в Києві влади більшовиків у 1919 р. виїхав в еміграцію. Спочатку проживав у Галичині (1919), згодом в Австрії. Жив у складних матеріальних умовах на невелику допомогу Українського громадського комітету. Після припинення цієї допомоги 1925 р. переїхав у Чехословаччину, де став членом Термінологічної комісії при Українській господарській академії у Подєбрадах. Помер у Празі після хвороби 20 червня 1929 року. Автор книги “Спогади” (1925–1926) та “Щоденника” (1931) [7, с. 1056].

Євген Чикаленко залишив яскравий слід і в історії української літературної мови. Він боровся за скасування Емського указу 1876 року, за рівноправність та поліфункційність української мови в підросійській Україні в кінці XIX – на початку XX ст. як активний громадсько-політичний діяч підросійської України, організатор українського руху. У секретних звітах царської жандармерії 1914 року Є. Чикаленка схарактеризовано як “головного провідника київських мазепинців” [3, с. 154]. Саме на базі Товариства українських поступовців, яке було засноване в 1908 році з ініціативи Є. Чикаленка і яке до 1916 року працювало фактично під його керівництвом, 1917 року в УНР було створено перший український уряд – Центральну Раду, при якому розпочато курс українізації, схвалено дер-

жавний статус української мови. Євген Чикаленко відіграв ключову роль у заснуванні після революції 1905 р. перших україномовних періодичних видань у підросійській Україні – щоденних газет “Громадська думка”, “Рада”, журналу “Нова громада”, чим сприяв розвитку публіцистичного стилю української мови в Наддніпрянській Україні. Своїми працями про сільське господарство (6 випусків), мовознавчими розвідками брав участь у виробленні науково-популярного стилю української мови у період царських заборон україномовної наукової продукції. Ще в юнацькі роки розпочав записи лексики української народної мови, українського фольклору, передусім пісень. Упорядкував і видав 2 збірки українських народних пісень. Постійно дбав про підвищення культури української літературної мови, реалізуючи власні уподобання в цій галузі і як мовний редактор газети “Рада”, видавцем якої був протягом 1906–1914 рр., і як редактор наукових видань агрономічно-лісового факультету Української господарської академії в Подебрадах (Чехословаччина), де працював як член Термінологічної комісії. Є. Чикаленко написав кілька мовознавчих праць “Про мову” (1906), “Розмова про мову” (1907, 1917), “Про українську літературну мову” (1920, 1921), у яких порушив гостроактуальні на той час питання української літературної мови. Щедрим був меценатський внесок Є. Чикаленка в українську культуру. Як сам висловлювався, любив Україну “не тільки до глибини душі, але й до глибини кишені” [3, с. 72–73].

Мовна діяльність Євгена Чикаленка тісно пов’язана з українською лексикографією кінця XIX – початку XX ст., у розвиток якої діяч уклав немало зусиль і коштів. Ця сторінка його роботи поки не вивчена.

На основі першоджерел – матеріалів самого Є. Чикаленка (спогадів, щоденників, листів) та наукової літератури, присвяченої його життю і діяльності, нам вдалося виявити такі основні лексикографічні сторінки діяльності Є. Чикаленка:

1) брав участь в укладанні словника М. Уманця і А. Спілки;

2) спонсорував перше видання цього словника;

3) був безпосереднім учасником роботи над словником за ред. Б. Грінченка;

4) здебільшого завдяки його зусиллям словник було доведено до завершення – до публікації;

5) до фольклористичної збірки Є. Чикаленка “300 найкращих українських пісень”, що була видана за допомогою В. Антоновича у Києві 1904 року, був доданий лексичний матеріал;

6) у 1918 р. разом з Г. Житецьким, Є. Трегубовим, Є. Кивлицьким, П. Стебницьким брав участь в укладанні “Російсько-українського словника”;

7) в еміграції чехословацького періоду підготував і видав два термінологічні словники – лісотехнічний та сільськогосподарський.

Розглянемо докладніше ці питання.

1. Праця під назвою “Словарь російсько-український. Зібрали і впорядкували М. Уманець і А. Спілка” вийшла, як відомо, вперше у Львові протягом 1893–1898 років у 4-х томах. М. Уманець та А. Спілка – псевдоніми осіб, які безпосередньо працювали над словником: М. Уманець – головний редактор словника, відомий лексикограф М. Комаров, А. Спілка (Адеська Спілка) – група членів Одеської громади, яка уклала словник. Це був другий в Україні після словника М. Левченка російсько-український словник. Він належав до найбільших українських словників дореволюційного періоду, його реєстр налічував біля 37 тис. слів. Цей словник без будь-яких змін було перевидано у Відні у 1896 році під назвою “Словарь русско-галицький, составлен А. Гургом”. Віденський тираж словника був призначений для відправки до підросійської України [8, с. 89].

Словник М. Уманця і А. Спілки мав 20-річну історію. Робота над ним розпочалася ще у 70-их роках XIX ст. в Київській Старій громаді, де над матеріалами працювали М. Старицький, О. Пчілка, М. Комаров [1, с. 116]. Сам М. Комаров почав збирати матеріал до російсько-українського словника після появи словника М. Левченка в 1874 р. У 80-х роках він приєднався до роботи над українсько-російським словником Київської громади, що брав свій початок від “Основи”. Працюючи над цим словником, він вирішив використати наявні українсько-російські картки, щоб укласти зворотний словник – російсько-український [1, с. 116].

Є. Чикаленко прилучився до словникової роботи Київської громади ще під час першого приїзду в Київ у 1881 році. Тоді В. Антонович, голова Київської Старої громади, запросив його, як знавця народного слова, що чудово володів українською “народною селянською мовою” [13, с. 89], до роботи над українським словником. Підтвердження цього факту знаходимо у “Спогадах” Є. Чикаленка: “Антонович запропонував мені приймати участь в словарній комісії Старої Київської громади, що впорядковує матеріал для українсько-московського словника, на що я охоче згодився” [13, с. 89].

Укладання словника продовжилося в Умані, куди на початку 80-их років переїхав М. Комаров. Він залучив до роботи групу місцевої інтелігенції. Завершено словник в Одесі завдяки членам Одеської громади. Вони отримали матеріали з Києва на картках, на яких українські слова були перекладені російськими. Одеські громадівці переінакшили словник на російсько-український. Група, яка працювала над словником, налічувала 16 членів, – це й була О(А)деська Спілка. До словникової групи входили: Михайло Комаров, Леонід Смоленський, Михайло Климович, Олексій Андрієвський, Григорій Андрієвський, Іван Руденко, Петро Злотчанський, А. Погибка та ін. Сюди входив і Є. Чикаленко, активний діяч Одеської громади протягом 1894–1900 років [6, с. 149].

Словникова робота одеських громадівців, за спогадами Є. Чикаленка, була не випадковою. Він писав: “... Громада складалася з людей ріжних

політично-соціальних світоглядів, об'єднаних не програмою..., а тільки любов'ю до українського слова. Я підкреслюю, слова, бо, крім людей, настроєних демократично, які мали на меті інтереси народу взагалі, в громаді були люде, далекі від інтересів демоса, але любили і дбали про розвиток українського слова" [14, с. 6].

В основу словника ліг лексичний матеріал, який був зібраний у 50–60-их роках XIX ст. сільськими вчителями, священниками, етнографами, представниками інших професій безпосередньо з уст народу в різних місцях Східної України, Галичини, Буковини, Закарпаття, а також лексика, відібрана з української літератури, попередніх словників, часописів. Матеріал був багатий, ілюстрований прикладами [11, с. 83]. Це підтверджував і Є. Чикаленко: "Слова, записані з народних уст різними людьми в різних місцях України і виписані з авторів шестидесятників та старіших, переписувалися на картки і розкладалися по алфавіту" [13, с. 89].

Є. Чикаленко конкретизує роботу над словником в Одеській громаді: "Комісія словарна, під головуванням Комаря, збиралася раз на тиждень і працювала протягом кількох років. Праця ця велася так: Одеська громада дістала від Київської народній українсько-московський словарний матеріал в картках і обернула їх на московсько-українські. На зібраннях один член комісії голосно читав слово за словом московський словар Даля та Академічний, другий стежив за картками, інші за словниками: Левченка, Шейковського, Партицького, Желехівського, Верхратського (з обережністю, бо він часто сам виводив терміни), Беринди та іншими. Провірені і апробовані слова М. Комар записував у зшиток" [14, с. 6].

Зі "Спогадів" постає чітке уявлення про те, яку частину роботи здійснював Є. Чикаленко. Він писав: "Я подавав і пояснював переважно сільсько-господарські слова". Це зумовлено його фаховими знаннями в галузі агрономії [14, с. 6].

Євген Чикаленко виконував словникову роботу з великим бажанням. "Хоч я й не філолог, але робив це з інтересом, залюбки", – зазначив він у "Спогадах" [13, с. 89]. Чикаленків інтерес до укладання словника пояснювався тим, що він добре усвідомлював значення словників: "В словарній комісії і я охоче приймав участь, бо надавав великого значіння словарю для вивчення мови і для перекладів" [14, с. 6].

Слушне міркування П. Й. Горещького про те, що цей словник, як і інші українські лексикографічні праці того часу, мав не тільки наукове, але й політичне значення, адже словники давали можливість, особливо російським мовознавцям, які практично не знали української мови, глибоко осмислити спільні й відмінні риси між українською і російською мовами, а також наочно й переконливо демонстрували лексичні багатства української мови й доводили її придатність до літературного вжитку [1, с. 73].

Є. Чикаленко усвідомлював, що поява подібного словника в Україні переконливо свідчить про посилення національно-культурного розвитку України всупереч указам російського уряду 1863, 1876

років, оскільки "в часи національного відродження національна інтелігенція перш всього интересується філологією та історією народу" [13, с. 92].

Як бачимо, Є. Чикаленко безпосередньо прилучився до створення "Словаря російсько-українського" М. Уманця та А. Спілки на різних етапах: а) на початку 80-х років XIX ст. в Києві на запрошення В. Антоновича; б) найбільше в одеський період, будучи членом Одеської української громади (1894–1898). Проте найважливішим стало те, що саме завдяки фінансовій підтримці Є. Чикаленка словник М. Уманця і А. Спілки з'явився в друці. Про це свідчить запис у "Спогадах": "Словник той потім вийшов при моїй матеріальній допомозі у Львові..." [14, с. 6].

2. Словник під назвою "Словарь української мови. Збрала редакція журналу "Кіевская Старина". Упорядкував, з додатком власного матеріалу, Б. Грінченко" з'явився у 4-х томах у Києві протягом 1907–1909 років. За типом був перекладним українсько-російським словником з частим тлумаченням значення слів. Він містив у реєстрі 68 тис. слів. Це був найбільший і найкращий словник дореволюційного періоду. Зі "Спогадів", листів Є. Чикаленка постають окремі сторінки роботи над цим словником.

2.1. З історії створення словника.

Історія цього словника, як відомо, постала ще з початку 60-их років XIX ст., з журналу "Основа". Збирання лексики зніціював П. Куліш, виступивши на сторінках "Основи" із закликом надсилати до журналу матеріали до українського словника. Ці матеріали подавали різні особи, гуртки, співробітники журналу "Основа". Деякі частини словника друкувалися в різних номерах "Основи". Після закриття "Основи" матеріали були передані – Київській Старій громаді. Із заснуванням у 1882 році журналу "Кіевская старина" вони стали власністю редакції цього журналу [11, с. 91].

У "Спогадах" Є. Чикаленко подає деякі відомості з історії створення словника, зокрема описує роботу над ним у Київській громаді: "По закриттю в Петербурзі 1862 року українського місячника "Основа", що вівся, як відомо, П. Кулішем, М. Костомаровим та Т. Шевченком, до Старої Київської громади перейшли разом з іншими матеріалами і словарні" [14, с. 96]. До словникової комісії Київської громади входили насамперед філологи К. Михальчук, П. Житецький, пізніше В. Науменко, Є. Тимченко, а також члени громади, визнані знавці мови. Допомогу в збиранні матеріалів надавали й не громаді, які проживали в різних частинах України. Це стверджує Є. Чикаленко: "Стара Київська громада через своїх членів-філологів та їх знайомих, що жили по різних кутках України, продовжувала збирання словарного матеріалу..." [14, с. 96].

У словниковій роботі Київської Старої громади брав участь і Є. Чикаленко. Ще під час першого свого приїзду в Київ 1881 року з метою стати студентом Київського університету Є. Чикаленко "завів широке знайомство в українських колах, як серед старших українців, так і серед студентів" [13, с. 93]. У Києві він знайомиться з В. Антоновичем, відомим

українським істориком, археологом, етнографом, видатним громадсько-політичним діячем, що був одним із організаторів і керівників Київської Старої громади, та М. Лисенком, визначним українським композитором, музичним етнографом, піаністом, відомим громадським діячем, членом Київської громади.

М. Лисенко запропонував Є. Чикаленкові взяти участь у “Хрестоматійному гурті” Київської громади, який займався укладанням і популяризацією українських читанок – хрестоматій для народу. Є. Чикаленко охоче погодився на пропозицію і навіть переклав “для читанки Брема скільки коротких оповідань для звірів і птахів” [13, с. 91].

На пропозицію В. Антоновича Є. Чикаленко прилучився до словникової роботи Громади. “Побачивши, що я збираю словарний матеріал і володію народною селянською мовою, Антонович запропонував мені прийняти участь в словарній комісії Старої Київської громади, що впорядковує словарний матеріал для українсько-московського словника, на що я теж охоче згодився”, – повідомляв Є. Чикаленко в “Спогадах” [13, с. 92].

Є. Чикаленко характеризує джерельну базу словника: 1) слова з народної мови, 2) лексика з друкованих етнографічних матеріалів, 3) матеріал з творів українських письменників – від І. П. Котляревського до 70-их років XIX ст. [14, с. 96]. Він наголосив на специфіці джерельної бази словника та на його характері. Оскільки “словник мав бути чисто народним, етнографічним, в якому був би зібраний тільки народний, словесний капітал”, то були встановлені певні обмеження для джерельної бази: бралися до уваги тільки твори старших українських письменників, які писали до 70-их років XIX ст., поки ще не почалося “кування”, тобто вироблення нових слів; з творів же письменників, які ввійшли в літературу після 70-их років, лексика не добиралася. Таке обмеження джерельної бази було зумовлене характером словника: він мав бути чисто народним [14, с. 96].

У “Спогадах” ідеться і про характер роботи словникової комісії Київської Старої громади: вона збиралася раз на тиждень, перевіряла зібраний матеріал, систематизувала його та под. [14, с. 96].

З 1893 р., коли редактором журналу “Киевская старина” став В. Науменко, робота над словником проходила під його безпосереднім наглядом. На кінець XIX ст. весь матеріал словника вже був переписаний з карточок у зшитки. Цю роботу виконав під керівництвом В. Науменка протягом 1894–1898 років Є. К. Тимченко, спеціально запрошений Київською громадою для цієї роботи [14, с. 96].

У зв’язку з оголошенням Російською Академією наук конкурсу на найкращий український словник члени Київської громади вирішили підготувати свій словник на конкурс. Про цей факт писав і Є. Чикаленко: “Петербурзька Академія Наук оголосила конкурс на український словар за фонд, внесений М. Костомаровим в сумі 4-х тисяч рублів, зібраних

колись редакцією місячника “Основа”, то треба було поспіти з словником на термін...” [14, с. 97].

Премію М. Костомарова склали кошти, які були зібрані журналом “Основа” на видання українських підручників для недільних шкіл. Ініціатором цієї акції був саме М. Костомаров, який закликав до збору коштів в статті “Мысли южно-русса”, надрукованій в “Основі” 1862 року (№ 5). Після заборони недільних шкіл та українських підручників Валуєвським циркуляром 1863 року кошти, зібрані на українські підручники, певний час залишалися в М. Костомарова. На початку 80-х років XIX ст. він передав їх Російській Академії наук із умовою, що на базі цих коштів буде заснована премія на найкращий український словник [1, с. 134, посил. 1].

Згідно з настановами М. Костомарова та Російської академії, до конкурсу допускалися словники, які відповідали певним вимогам. Зокрема, вимоги стосувалися джерельної бази та хронологічних рамок словника. Він повинен був включати матеріали: 1) з усіх опублікованих українських етнографічних збірок, земських та інших видань, в яких були матеріали з народної термінології; 2) з усіх творів художньої літератури, починаючи від І. Котляревського і по 1870 рік включно; 3) з праць українських письменників XIX ст., що розпочали свою діяльність не пізніше 1870 року, хоча б ці роботи з’явилися і пізніше зазначеного часу; 4) з українських словників; 5) зі збірників слів, записаних від народу й опублікованих [11, с. 92]. Академія поставила також вимогу, щоб кожне слово супроводжувалося ілюстрацією та датою вживання.

У кінці XIX ст. редакція журналу “Киевская старина” анонсувала, що в ролі додатка до журналу буде виходити словник української мови. Друк розпочато у 1897 році і доведено до слова “борозка” [11, с. 91]. Цю частину словника відредагував В. Науменко. Перші аркуші відредагованого ним словника й були розіслані читачам журналу як додаток [1, с. 134].

2.2. 3 історії редагування словника Б. Грінченком протягом 1902–1904 років.

Важливо відзначити, що здебільшого завдяки зусиллям Є. Чикаленка словник було доведено до кінця – до публікації. Є. Чикаленко був серед ініціаторів цієї справи. “Саме на його пропозицію звернулись до Б. Грінченка з проханням завершити словникову працю й нарешті видати її”, – відзначають дослідники Н. Миронець та І. Старовойтенко, спираючись на неопублікований лист Є. Чикаленка до Б. Грінченка за 20 жовтня 1901 року [10, с. 8, 23]. “Спогади” Є. Чикаленка також підтверджують, що справа зі словником закінчилася результативно найбільше завдяки саме йому. Він писав: “Грінченко ставився до мене дуже добре, може, тому, що завдяки головним чином моїм заходам та напосіданням він дістав цю милу його серцеві роботу” [14, с. 101].

Є. Чикаленко, як безпосередній учасник, добре знав історію редагування словника і розповів про неї і на сторінках своїх “Спогадів”, і в листах до С. Єфремова періоду еміграції.

Після того, як Київська громада, якій належали словникові матеріали, вирішила подати на конкурс до Російської Академії наук свій словник, постала проблема доопрацювати його згідно з тими вимогами, які поставили М. Костомаров і Академія. В. Науменко пропонував працювати на громадських засадах: поділити цю працю між фаховими членами Громади, тобто філологами, і добрими знавцями української мови. Сам узявся за перші літери. Проте Є. Чикаленко був іншої думки, пропонував провести редагування словника не на громадській, а на платній основі. Він “напосідався, щоб за цю роботу Громада платила” [14, с. 97]. Видатки планували повернути з премії ім. М. Костомарова, яку обіцяно за словник. Спочатку громадівці не пристали до пропозиції Є. Чикаленка, бо В. Науменко, “як педантичний “безсребренник”, не хотів брати платні за громадську роботу [14, с. 97].

Робота над словником загальмувалася, оскільки інші члени словникової комісії, заробляючи на хліб насущний, були обтяжені державною службою. Вони “не бралися робити дурно, хоч і не казали того, а відмовлялися різними причинами” [14, с. 97].

О. О. Русов, що працював земським статистиком у Чернігові, довідавшись про проблему зі словником, порадив запросити на редакторську роботу Б. Грінченка, тоді секретаря Чернігівського земства. Б. Грінченко на той час був відомий як письменник, як редактор “Етнографічних матеріалів”, які видавало Чернігівське земство, як видавець популярної літератури для народу і як знавець української мови (хоч і не був дипломованим філологом, а мав звання тільки народного вчителя) [14, с. 97–98].

Київська громада спочатку категорично не погоджувалася з тим, щоб Б. Грінченко став редактором словника з огляду на те, що він не мав спеціальної філологічної освіти. Є. Чикаленко відзначив у “Спогадах”: “Отся остання обставина дуже “шокирвала”, коли можна так сказати, наших патентованих філологів, і вони вперто не згоджувалися передати редагування громадського словника самоукові” [14, с. 98].

Частина членів Київської громади все ж налягала на запрошенні Б. Грінченка. Це були Є. Чикаленко, М. Лисенко та інші (не філологи), які буквально “напосідалися” на цьому, мотивуючи свою позицію тим, що час минає, наближається термін конкурсу Академії, а словник не посувається вперед [14, с. 98].

В. Науменко і далі вважав, що самі громадівці (фахівці-філологи К. Михальчук, П. Житецький, В. Науменко та ін.) виконають цю роботу протягом літа 1901 року. Якщо ж не вкладуться в строк, то Російська Академія, що знає про цей словник, продовжить термін конкурсу. Проте за літо справа так і не просунулася: “Михальчук слабував; з інших філологів теж ніхто не брався, бо кожний хотів літом відпочити, а сам Науменко теж мало зробив, бо на йому ще лежало редагування “Київської Старини” [14, с. 98]. Є. Чикаленко зазначає в “Спогадах”: “Ми гарячіше почали на зібраннях

Громади напосідатись, щоб закликати якогось фаховця для редагування словника, коли Грінченко вважається неприємлемим” [14, с. 98]. Проте ніхто не згоджувався, бо не хотів втрачати постійного заробітку на державній службі задля тимчасового (робота по впорядкуванню словника спочатку планувалася Київською громадою на рік).

Нарешті В. Науменко погодився провести редагування словника за оплату, як і пропонував з самого початку Є. Чикаленко. Члени Київської громади вирішили запросити Б. Грінченка, хоча з певними побоюваннями, бо знали, що Б. Грінченко мав репутацію “неуживчивого” чоловіка. Є. Чикаленко та інші, хто ініціював цю ідею, були впевнені, що Б. Грінченко належним чином відредагує словник, оскільки був сумлінним працівником і добрим знавцем мови. “Як працюючий і педантично чесний чоловік, виконає її (словникову роботу – В. С.) не за страх, а за совість, а щодо його знання української мови, то хоч він не дипломований філолог, й сумнівів не може бути для того, хто знайомий з його працями”, – писав Є. Чикаленко в “Спогадах” [14, с. 98].

Далі події розвивалися в такій послідовності. Для переговорів з Б. Грінченком щодо умов редагування словника Київська громада обрала комісію з трьох чоловік: Є. Чикаленка, Є. Трегубова та В. Беренштама [14, с. 99]. Громада вирішила виділити на оплату праці редактора по 100 крб. на місяць. Це була на той час середня платня інтелігента, яку і сам Б. Грінченко отримував на посаді секретаря Чернігівського земства. В. Л. Беренштам написав листа до О. О. Русова в Чернігів, у якому повідомив про згоду Київської громади запросити для редагування словника Б. Грінченка. Є. Чикаленко написав 2 листи – до Б. Грінченка та І. Шрага, чернігівського адвоката, активного учасника українського руху. Ілля Шраг підтримав цю ідею, зрадівши, “що нарешті словник рушить з місця, бо опиниться в руках незвичайно працюючої людини і безспорного знавця української мови”, який, “як окремих робітник-одинак, не має собі тепер рівного” [14, с. 99].

Б. Грінченко прийняв пропозицію Київської громади зайнятися редагуванням словника. Ця робота тривала три роки – з початку 1902 до кінця 1904 року. Б. Грінченко переїхав до Києва і спочатку зупинився в Є. Чикаленка. Про це повідомив сам Є. Чикаленко в “Спогадах” [14, с. 99].

Під час переговорів комісії Київської громади з Б. Грінченком виникли певні проблеми: 1) матеріальний бік справи не викликав у Б. Грінченка ніяких заперечень; 2) було внесено корективи в термін роботи: Б. Грінченко зауважив, що за рік, як визначила Громада, він, певне, не встигне відредагувати словник, тому просив продовжити термін роботи, проте обіцяв закінчити роботу до конкурсу; 3) проблемним виявилось питання, за чіими прізвищами видавати словник. Через це, як пише Є. Чикаленко, “мало не розбилися наші переговори” [14, с. 99].

Зі “Спогадів” Є. Чикаленка постає докладний перебіг цих переговорів. Громада, у тому числі і

Є. Чикаленко, настоювала, щоб словник видавався під двома прізвищами – В. Науменка і Б. Грінченка, аргументуючи це такими причинами: 1) саме В. Науменко найбільше опікувався словником протягом 20 років, коли ним видав журнал “Киевская старина”, 2) В. Науменко на час переговорів відредагував перші літери словника А–Б, які були надруковані в “Киевской старине” 1897 року. Б. Грінченко не погодився з цією пропозицією, він настоював на тому, щоб на словнику стояло тільки одне прізвище – його. Він переконував, що сам відредагує весь словник, у тому числі й ту частину, над якою працював В. Науменко.

Є. Чикаленко окреслив позицію членів Київської громади: “Нам хотілося, щоб на словнику стояло і ім’я Науменка, бо він поклав на нього багато праці, і справедливості вимагає моральної заплати за ту його безкорисну роботу протягом багатьох років” [14, с. 100]. На думку Б. Грінченка, про роботу В. Науменка можна буде сказати в передмові до словника, де “віддати заслужене Науменкові” [14, с. 100]. Проте громадівиці “твердо стояли на тому, щоб ім’я Науменка стояло і на заголовку словника, як одного з редакторів” [14, с. 100]. Б. Грінченко і далі обстоював свою думку. Тоді “гарячий Беренштам рішучо сказав, що він на цю умову Б. Грінченка не піде, а якщо ми згодимося, то він вийде з комісії”. Тільки після цього Б. Грінченко згодився, але вимагав, щоб прізвища редакторів стояли в алфавітному порядку [14, с. 100].

З такою постановкою питання не погодилися ні В. Беренштам, ні Є. Чикаленко. Є. Чикаленко зауважив: “Ця дрібничковість обурило вже й мене...” [14, с. 100]. Проте третій член комісії Є. Трегубов умовив Є. Чикаленка та В. Беренштама погодитися на цю пропозицію Б. Грінченка, аргументуючи це тим, що “Науменко на перше місце раз у раз ставить справу, а не свою особу, а тому для нього це не має значіння” [14, с. 100]. На цьому переговори було закінчено. Комісія написала проект договору, який повинна була ратифікувати Київська громада [14, с. 100].

В. Науменко, довідавшись на зібранні Громади про подробиці переговорів з Б. Грінченком, про які доповідав від комісії В. Беренштам, рішуче відмовився ставити своє прізвище на словнику. Він власноруч вніс зміни у текст договору, зазначив, що словник буде надруковано за прізвищем тільки одного редактора – Б. Грінченка. “Скільки ми не умовляли його, – згадував Є. Чикаленко, – але він твердо стояв на своєму і напосівся на тому, щоб відповідно змінити договір, навіть сам його зредагував. Ми, члени комісії, підписавши його, послали в Чернігів Грінченкові...” [14, с. 100]. “Тепер на вічні часи Громадський Словник в публіці буде носити назву “Словник Грінченка”; так воно й сталося”, – підсумував Є. Чикаленко [14, с. 100].

Є. Чикаленко в “Спогадах” деталізує дальший етап роботи над словником: 1) Б. Грінченко “гаряче взявся за роботу”, 2) його працю контролювали К. Михальчук та П. Житецький, 3) комісія (Є. Чикаленко, Є. Трегубов, В. Беренштам) забезпечува-

ла матеріальний бік справи – платила місячну платню Б. Грінченкові – 100 крб., оплачувала роботу його дружини та студентів за добір слів із джерел, які відповідали вимогам Академії.

На прохання Б. Грінченка до конкретної роботи над редагуванням словника долучився і сам Є. Чикаленко. Він зазначив у “Спогадах”: “Я, на прохання Грінченка, перевіряв і додавав сільськогосподарські та ботанічні слова і давав до них пояснення” [14, с. 101].

У 1 томі “Словаря української мови” сам Б. Грінченко в “Предисловії” підтвердив участь Є. Чикаленка в роботі над словником. Він висловив подяку багатьом, хто допомагав у збиранні матеріалів до словника та в укладанні цієї праці. Були названі десятки імен. Окрему подяку Б. Грінченко виніс кільком особам, у тому числі і Євгену Чикаленку. Б. Грінченко писав: “Принесимь благодарность также все́мъ поименованнымъ раньше лицам, безкорыстно принесшимъ свой трудъ на пользу словаря, доставивъ намъ свои записи изъ усть народа или выписавъ для насъ на карточки слова изъ книгъ и рукописей, а также гг. Вл. Гнатюку, Е. Х. Чикаленко и Вл. Шухевичу за поясненія многихъ словъ, значеніе которыхъ безъ этого могло бы остаться намъ неизвѣстнымъ” [2, с. XXXIII].

Як згадує Є. Чикаленко, Б. Грінченко ставився до нього “дуже добре”, часто бував у нього разом із сім’єю в Києві, а влітку в Кононівці, маєтку Є. Чикаленка на Київщині, чим робив йому “велику приємність, бо в приватнім житті він був надзвичайно милою людиною – розумний, освічений, такий активний українець, яких тоді ще мало було на Україні” [14, с. 101].

Листування Є. Чикаленка з С. Єфремовим періоду еміграції уточнює деякі моменти цих подій. С. Єфремов, прочитавши “Спогади” Є. Чикаленка, висловив у листі до нього за 29–30 червня 1925 р. критичні зауваження щодо переданої в “Спогадах” історії редагування словника. Зокрема, він відзначив, що Є. Чикаленко несправедливо висвітлює сам хід подій та подав необ’єктивну характеристику Б. Грінченка. На думку С. Єфремова, В. Науменко не редагував у словнику жодної літери, він лише взяв слова на перші літери А–Б, але не спромігся виконати роботу за 2 роки. С. Єфремов стверджував, що весь словник редагував Б. Грінченко, тому й вимагав, щоб лише його ім’я стояло на обкладинці [9, с. 71, примітка 83].

На ці закиди Є. Чикаленко відповів у листі до С. Єфремова за 14 липня 1925 р., де писав: “Справу з “Словником” я переказав справедливо. Це підтвердить 3-ій член комісії Є. Трегубов, коли живий*, а Ви свідком цього не були і не знаєте, як посланник. Я був одним з членів комісії і близько знав ту справу і переказав її так, як вона тяглася. Вся Громада вважала, що ім’я Науменка повинно було стояти на заголовку “Словника”, і Грінченко з цим мусів згодитися, але сам Науменко постіс-

* На той час Є. Трегубов уже помер.

нявся виставити себе із-за двох (на “радість” Грінченка). Ви знаєте добре, що я Грінченка завжди ставив безмірно вище, як укр[аїнського] діяча, за Науменка, але треба бути об’єктивним і треба признати, що душевно Науменко був вищий за Грінченка та Грушевського” [9, с. 37].

Щодо оцінки Б. Грінченка в “Спогадах”, то С. Чикаленко вважав, що “освітив Грінченка об’єктивніше”, ніж інші, стояв “ближче до правди” [9, с. 36] “Ви бачите, – писав він С. Єфремову в листі за 14 липня 1925 р., – що я виразно підкреслив позитивні риси Грінченка: його безмежну відданість відродж[енню] укр[аїнської] нації, його працьовитість, працездатність, його твердість, сміливість і його миле поводження в компанії, але, здається мені, в м’яких тонах освітив і його негативні риси характеру: честолюбність, абсолютизм, негромадськість; я завважив, що Грінченко був подібний по характеру до Куліша та Грушевського, але дрібніший за цих двох велетнів” [9, с. 36].

Варто додати, що ще щоденникові записи С. Чикаленка 1910 року містили надзвичайно високу оцінку заслуг Б. Грінченка в культурі та науці України. У “Щоденнику (1907–1917)” С. Чикаленко у зв’язку зі смертю Б. Грінченка зробив такий запис за 1 травня 1910 року: “Всім відоме значіння Б. Д. Грінченка в ділі культурного відродження України. Такої упертої праці, такої енергії ніхто досі з українських діячів не виявляв. В найглухіші часи, коли, здавалося, український рух зовсім згас, він, мало чи не єдиний чоловік на Україні, не згубив віри у відродження України і всю свою велику енергію і працьовитість вжив для того, щоб розбудити громадянство. Сидючи в глухому провінційному місті Чернігові, він зорганізував таке надзвичайно широке на ті часи видавництво українських книжок для народу, що звернув на себе увагу всієї України.

Дивлючись на працю Грінченка, у всіх свідомих українців заговорила совість. Без грошей, зайнятий службою (він тоді був секретарем Чернігівської земської управи), він сам з жінкою написав і видав за короткий час більше, мабуть, книжок, ніж їх видало все українське громадянство після 1876 року. Якої треба було енергії, праці і впертості, щоб при тодішніх цензурних умовах видати таку силу книжок. Просто не віриться, що це зробила одна людина. Але цього мало: без систематичної освіти, він самотужки став ученим-етнографом та філологом, признаним не тільки своїми, а й Російською Академією наук. Одночасно він став популярним белетристом, написавши скільки тенденційно-ідейних повістей, які захоплювали в свій час молодь і тепер ще читаються з великим інтересом селянською інтелігенцією.

Вже за старших літ він вивчився французької, німецької та італійської мов настільки, що міг читати на цих мовах і дав цілий ряд перекладів з європейських мов і цим значно збагатив українську літературу.

Маючи здоровий, твердий розум і володіючи добре пером, він написав безліч публіцистичних статей по всяких журналах та газетах.

Взагалі він зробив для української літератури стільки, що його праці подостатком було б принаймні на трьох душах, і Україна цього йому ніколи не забуде” [16, с. 126–127].

Однак тут же С. Чикаленко відзначив і певні риси характеру Б. Грінченка, які ускладнювали йому життя. “Але в громадянським житті, як я вже не раз згадував у своїх мемуарах, це був надзвичайно тяжкий чоловік. Правду про його колись сказав М. В. Лисенко: “Грінченка треба було б посадити десь на необитаємий острів, обкласти його книжками, і він зробив би втроє більше, ніж зробив”. Це правда. Багато його надзвичайної енергії та здоров’я пішло на боротьбу за “булаву”, то з В. П. Науменком, то з М. С. Грушевським та іншими “конкурентами”, навіть з такими, які й на думці не мали “гетьманування” [16, с. 127].

У листі до С. Єфремова за 20 серпня 1925 р. С. Чикаленко ще раз підтвердив, що в “Спогадах” “фактів нігде не записав неправдиво”, у тому числі і про словник... Це факт, а не моє освітлення; і, певне, ота умова (договір Київської громади з Б. Грінченком та додаток до нього, складений В. Науменком. – В. С.) десь збереглася і по ній можна перевірити той факт, що на ній говориться тільки про редактора – Грінченка” [9, с. 43].

У 1927 році був опублікований II том третього видання “Словаря української мови”, редагований С. Єфремовим. Там була передмова С. Єфремова “Як повстав Грінченків словник (На підставі документів)”, у якій викладено історію створення словника, навколо якої, як зазначив С. Єфремов, виникло багато суперечливих та неправдивих фактів. С. Єфремов опублікував також документи – “Условие между редакцией “Киевской Старины” и Борисом Дмитриевичем Грінченком, относительно редактирования последним малорусского Словаря” та додаткові 3 умови, згідно з якими Б. Грінченко повинен був редагувати і чотири перші літери, від яких відмовився В. Науменко. Ці умови також визначали, що на обкладинці словника буде стояти тільки одне прізвище – Б. Грінченка. Інформація С. Єфремова суперечила іншим публікаціям на цю тему, зокрема, статтям В. Міяковського “В. П. Науменко” [“Вільна Українська Школа”, 1919–1920, № 1–3. – С. 69] та С. Шелухіна “Українство 80-их років XIX в. і мої зносини з Ів. Франком” [ЛНВ. – 1926. – Кн. VII–VIII. – С. 263–264], де вказувалося, що над словником працювало багато людей, а виданий він був за одним прізвищем на вимогу Б. Грінченка. С. Єфремов у передмові відзначив деякі неточності і в “Спогадах” С. Чикаленка. Він доводив, що спочатку Б. Грінченко погодився, щоб на словнику стояли прізвища двох упорядників – його і В. Науменка. Коли ж останній відмовився редагувати відведені йому 4 літери, то були складені додаткові три умови, одна з яких визначала, що цю роботу В. Науменко передає Б. Грінченкові і тоді на словнику буде стояти лише ім’я Б. Грінченка, як виконавця всієї роботи. С. Єфремов наголосив, що Б. Грінченко провів величезну роботу над словником, тому справедливо заслужив свого імені на ньому [9, с. 80, примітка 164].

Є. Чикаленко, ознайомившись з передмовою С. Єфремова, написав йому листа за 22 вересня 1927 року, де зазначив, що ця передмова внесла тільки одне уточнення до його “Спогадів”. За давністю літ у пам’яті Є. Чикаленка злилися до одного часу 2 моменти: 1) коли на перших переговорах з комісією Б. Грінченка “напосідався на тому, що він сам зрєдагує словник, аби на йому стояло одно прізвисьце, а коли – два, то його спереду (по алфавіту)”; 2) як на зібранні громади В. Науменко “рішуче зрікся ставити своє прізвисьце і як ми його умовляли не зрікатися, бо під його ж керуванням складався той словник на протязі яких 20 років. Але він таки зрікся, і сам зробив поправку в договорі (чи додаток) з Грінченком” [9, с. 62–63]. “З поданих Вами документів видно, – писав Є. Чикаленко С. Єфремову, – що між цими двома моментами протекло скільки місяців, але вони були, і я їх з голови не вигідав. Я тільки звів їх помилково до купи і тим підірвав правдоподібність написаного мною” [9, с. 63].

Отже, в цілому інформація Є. Чикаленка про історію редагування “Словаря української мови” виявилася правдивою, за винятком однієї несуттєвої неточності. Він твердо стояв на своїй позиції, яку чітко окреслив після всіх суперечок про словник у листі до С. Єфремова за 22 вересня 1927 року: “Все-таки я застаюся при думці, що то словник Громадський, а не Грінченків; так само, як “Російсько-укр[аїнський] словник“ не Кримського і не Ваш, а Академічний” [9, с. 63].

Таким чином, причетність Є. Чикаленка до словника за ред. Б. Грінченка простежується в кількох моментах:

а) до роботи над укладанням лексикографічної праці він, як добрий знавець народної мови, був залучений ще на початку 80-их років XIX ст. на пропозицію В. Антоновича, голови Київської Старої громади;

б) переїхавши з Одеси в Київ 1900 року, був прийнятий до Київської Старої громади, де також став членом словникової групи;

в) протягом 1902–1904 років на запрошення Б. Грінченка брав участь у редагуванні словника, зокрема перевіряв і додавав слова із сільськогосподарської галузі та ботанічні назви, а також давав до них пояснення;

г) здебільшого завдяки його зусиллям словник було доведено до завершення – до публікації (запропонував провести редагування словника на платній, а не на громадській основі, що стало рушієм роботи; став одним із ініціаторів запрошення Б. Грінченка на редакторську роботу; був обраний Київською громадою членом комісії, яка вела переговори з Б. Грінченком).

3. Є. Чикаленко 1918 року працював над укладанням ще однієї лексикографічної праці – “Російсько-українського словника”. З його листа до С. Єфремова від 25 червня 1925 року з Подєбрад стає зрозуміло, що цей словник, над яким працювала група укладачів, був опублікований, інакше б Є. Чикаленко не просив би С. Єфремова надіслати цей словник з Києва до Подєбрад. Над

укладанням цього словника працювали Гнат Житецький, Єлисей Трегубов, Євген Кивлицький, Петро Стебницький, Євген Чикаленко та ін. Про цей факт повідомив сам Євген Чикаленко у листі до С. Єфремова від 25 червня 1925 року. Тут він просить С. Єфремова надіслати з Києва словники, серед них і “Російсько-український словник” 1918 року: “Ще просив би вислати мені “Російсько-Український Словник”, над яким і я працював в 1918 році вкупі з Г. Житецьким, Є. Трегубовим, Є. Кивлицьким, небіжчиком П[етром] Януаровичем т[а] ин.” [9, с. 34].

Поки не відомо, про який словник ідеться. В книзі Т. Кульчицької “Українська лексикографія XIII–XX ст. Бібліографічний покажчик” (Львів, 1999) серед перекладних російсько-українських словників 1918 року праці з такими укладачами не зазначено [8, с. 90–91]. Можливо, словник вийшов під псевдонімом.

4. Словники, укладені Є. Чикаленком в Подєбрадах (Чехія).

Як свідчать першоджерела, зокрема листи до С. Єфремова 1923–1928 років, Євген Чикаленко працював над українським термінологічними словниками, перебуваючи в еміграції в Чехословаччині (1925–1929), займаючи посаду члена Термінологічної комісії при Українській господарській академії (УГА) в Подєбрадах. Хоча заробіток у Термінологічній комісії був мізерний (500 чеських крон при тогочасному прожитковому мінімумі в Чехословаччині 1500 крон, а в січні 1927 року й цю платню було зменшено на третину [9, с. 58]), однак і за цю платню Є. Чикаленко, який в еміграції залишився без матеріальних засобів існування, був вдячний. Ця робота не приносила йому великих заробітків, але була до вподоби, на чому наголосив і Д. Дорошенко: “Великий знавець української мови, що завжди пильно дбав за її чистоту, він знайшов собі заняття, яке було йому до душі” [3, с. 200]. Сам Є. Чикаленко підкреслював, що працює над словниками із задоволенням. У листі до С. Єфремова він писав: “Працюю з захопленням по 8–10 годин на добу” [9, с. 32].

У Подєбрадах Є. Чикаленко планував укласти три словники – лісовий, сільськогосподарський та зоотехнічний. Це підтверджує його лист до С. Єфремова від 25 червня 1925 р., де Є. Чикаленко повідомив: “Я працюю тут над складанням лісового, агрономічного та зоотехнічного словарів” [9, с. 34]. Проте підготував лише 2 з них – лісовий та сільськогосподарський, про зоологічний словник подальших листовних відомостей немає.

До власної словникової роботи Є. Чикаленко виявив ґрунтовний науковий підхід: 1) він прагнув використати всі попередні надбання – загальномовні та термінологічні словники, які вийшли раніше в Україні, зокрема й ті, що були видані в Інституті наукової мови при Українській Академії наук. Він вважав ці словники необхідними “зряддями продукції” [9, с. 56]; 2) дбав про вироблення єдиної української термінології. З огляду на таке розуміння своїх завдань як лексикограф Є. Чикаленко

в першому ж листі до С. Єфремова з Подєбрад від 8 травня 1925 року висловив прохання надіслати всі словники, видані на той час Українською Академією наук: "... Працюватиму по термінології. Але як його працювати, коли тут нема жадного словаря, виданого Київською Академією; виходить так, що тут виробляється третя термінологія: в Києві одна, у Львові – друга, а тут – третя.

Дуже, дуже буду Вас просити і буду Вам безмірно вдячний, коли поклопочетесь, щоб Академія вислала мені всі словарі, видані нею" [9, с. 33]. Оскільки коштів на оплату цих книг в Є. Чикаленка не було, то він просив надіслати словники безплатно. "Заплатити за них я не маю змоги, але може за свій вік я заробив на те, щоб мені їх вислали безплатно", – писав у цьому ж листі до С. Єфремова [9, с. 33].

С. Єфремов, не зволікаючи, виконав це прохання: Є. Чикаленко одержав термінологічні словники з Києва 25 червня 1925 року. Про це свідчить лист Є. Чикаленка за тією ж датою, у якому висловлена глибока подяка за книги: "Несказано вдячний Вам, дорогий, і всім причетним за висилку мені термінологічних словарів, які я сьогодні одержав" [9, с. 34]. У розпорядженні Є. Чикаленка був і ботанічний словник Олександра Янати, визначного українського агронома і ботаніка чеського походження. Відомо, що цей словник С. Єфремов надіслав Є. Чикаленку, бо лист Є. Чикаленка від 25 липня 1925 року містить подяку за це [9, с. 42]. Правда, точно не відомо, про який саме із словників О. Янати йдеться.

Крім термінологічних словників, Є. Чикаленко просив надіслати з Києва також загальномовні лексикографічні праці – академічний "Російсько-український словник" за ред. акад. А. Кримського, який планувався в 4-х томах і почав виходити з 1924 року (т. 1), "Російсько-український словник", над яким у 1918 році працювала група укладачів, у т. ч. і Є. Чикаленко, словник за ред. Б. Грінченка, зокрема його третє видання, виправлене і доповнене, за ред. С. Єфремова і А. Ніковського (1927–1928), "Українсько-російський словник" А. Ніковського, який вийшов у Києві у видавництві "Горно" 1926 року [9, с. 59, 79, примітка 154]

У листах до С. Єфремова Є. Чикаленко неодноразово висловлював глибоку вдячність за надіслані словники, просив неодмінно присилати нові праці – загальномовні та термінологічні, глибоко усвідомлюючи нагальну потребу в них під час роботи над власними лексикографічними працями. Таке прохання містить, зокрема, лист до С. Єфремова від 15 лютого 1926 року. "Якщо вийде який новий словарь, то не відмовте вислати мені; з нетерпінням жду дальших томів "Російсько-українського словника", бо без них тяжко працювати над термінологічними словниками", – писав Є. Чикаленко [9, с. 48]. У листі до цього ж адресата від 18 грудня 1926 року Є. Чикаленко просить надіслати т. II академічного "Російсько-українського словника", як тільки він з'явиться друком, наголосивши: "... Словники – мої "знаряддя продукції", і я за їх повсякчас Вам дякую" [9, с. 56]. У

листі від 11 січня 1927 р. зазначив: "З нетерпінням жду словників" [9, с. 58], а в листі від 10 лютого 1927 р. пише: "Сердечно дякую, дорогий, за словник, який сьогодні від Вас одержав, і дуже прошу вислати мені всі словники, які вийдуть. Колись, може, як живий буду, я відслужуся Вам за них" [9, с. 59]. У листі за 22 вересня 1927 року Є. Чикаленко висловлює подяку С. Єфремову за надіслане нове перевидання словника за ред. Б. Грінченка [9, с. 62]. Мова йшла про перший том третього видання, виправленого й доповненого, "Словника української мови" за ред. Б. Грінченка, який вийшов друком у Києві у видавництві "Горно" 1927 року за редакцією С. Єфремова і А. Ніковського. [9, с. 80, примітка 162].

Робота Є. Чикаленка над термінологічними словниками просувалася, і в листі до С. Єфремова від 7 вересня 1926 року він повідомив: 1) перший – лісовий – уже готовий (його складено протягом зими 1925–1926 років) і поданий до друку (на час написання листа вже вичитувалася коректура словника); 2) розпочато роботу над другим словником – сільськогосподарським. Є. Чикаленко писав С. Єфремову: "... Держу коректу „Німецько-українського лісового словника”, який я склав за зиму, і тепер його друкують. Та виписую на карточки слова для сільськогосподарського словника – "Російсько-українського”, який сподіваюсь скласти на будущу зиму" [9, с. 52].

Як бачимо, у Подєбрадах протягом кількох років Є. Чикаленко працював над двома словниками – лісовим та сільськогосподарським. Про це свідчать його листи до С. Єфремова від 7 вересня 1926 р. [9, с. 52], від 28 вересня 1926 р. [9, с. 54], за 10 лютого 1927 р. [9, с. 59].

На початку 1927 року в Є. Чикаленка зароджується сумнів, чи вдасться йому видати підготовлені словники. Цьому могли перешкодити тогочасні обставини. Про це йдеться у листі до С. Єфремова від 10 лютого 1927 року: "Я виготовив лісовий та с[ільсько]господарський словники, але тепер нема надії, щоб їх видати, у зв'язку з початком ліквідації емігрантських закладів" [9, с. 59].

Два термінологічні словники, підготовлені Є. Чикаленком у Подєбрадах протягом 1925–1928 років, все-таки з'явилися друком, хоча й у літографованій формі, що викликало невдоволення в автора. Про це повідомляється в останньому листі до С. Єфремова за 11 березня 1928 року: "Незабаром вишлю Вам два мої словники: с[ільсько]господарський та лісовий, на жаль, вони літографовані, а тому невідрізнити й брудні; але якось користуватися можна ними, як матеріалом" [9, с. 65]. Малися на увазі:

1. Російсько-український сільськогосподарський словник (проект). – Подєбради, 1927. – 63 с. (літогр.).

2. Лісотехнічний словник (лісової Термінологічної комісії при Агрономічно-лісовому факультеті Української господарської академії в Ч. С. Р.). Німецько-український. – Подєбради, 1928. – 137 + 2 с. (літограф.) [9, с. 81, примітка 168].

Факт публікації обох словників Є. Чикаленка відзначений у книзі І Огієнка "Історія укра-

їнської літературної мови”, яка вперше з’явилася у Вінніпезі (Канада) 1949 року, а перевидана в Києві 1995 року. Тут серед термінологічних словників, що вийшли друком поза виданнями Інституту наукової мови в Києві, названо й праці Є. Чикаленка: 1. Є. Чикаленко. Російсько-український сільськогосподарський словник. – Подєбради, 1927. – 63 с.; 2. Є. Чикаленко. Лісотехнічний словник. – Подєбради, 1928. – 137 с. [12, с. 267].

І по сьогодні про термінологічні словники Євгена Чикаленка мало відомостей в історії української лексикографії та термінографії, а деякі з наявних даних потребують уточнення. Зокрема, у бібліографічному покажчику Т. Кульчицької “Українська лексикографія XIII–XX ст.” (Львів, 1999) під номером 1161 точно вказано авторство сільськогосподарського словника Є. Чикаленка: Російсько-український сільськогосподарський словник. Проект / Уклад. Є. Чикаленко. – Подєбради: Вид. Укр. Госп. Академії та Спілки українських техніків сільського господарства в ЧСР, 1927. – 63 с. Тут зазначено, що словник неповний, включає тільки терміни на літери А–К [8, с. 190–191].

Література

1. Горещкий П. Й. Історія української лексикографії / П. Й. Горещкий. – К., 1963.
2. Гринченко Б. Предисловіє // Словарь української мови: у 4 т. / [зібрала Ред. журн. “Кієвская старина”, упоряд. з дод. власного матеріалу Б. Гринченко] / Б. Гринченко. – К., 1907–1909. – Т. 1. – 1907. – С. IX–XXXIII.
3. Дорошенко Дмитро. Євген Чикаленко. Його життя і громадська діяльність / [передмова проф. Любомира Белея] / Дорошенко Дмитро. – Ужгород: Гражда, 2008. – 224 с. – Серія *Ucrainica: ad fontes*. – Книга 1.
4. Енциклопедія українознавства: в 11 т. / Гол. ред. проф. В. Кубійович: перевидання в Україні. – Львів, 2000. – Т. 10. – С. 3971.
5. Жуковський А. Чикаленко Євген // Енциклопедія українознавства: в 11 т. / Гол. ред. проф. В. Кубійович: перевидання в Україні / Жуковський А. – Львів, 2000. – Т. 10.
6. “Зоря”. 1880–1897. Систематичний покажчик змісту журналу / [уклав О. Д. Кізлик]. – Львів, 1988.
7. Кривоший Г. Чикаленко Євген Харлампійович // Довідник з історії України / [за заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – 2-е вид., доопр. і доповн.] / Кривоший Г. – К.: Генеза, 2001.
8. Кульчицька Т. Українська лексикографія XIII–XX ст.: бібліографічний покажчик / Т. Кульчицька. – Львів, 1999. – 359 с.
9. Листи Євгена Чикаленка з еміграції до Сергія Єфремова (1923–1928 рр.) / [упорядк., вст. та комент. Інни Старовойтенко]. – К., 2003.
10. Миронець Надія, Старовойтенко Інна. Євген Чикаленко і Петро Стебницький на спільному шляху до втілення національної ідеї // Євген Чикаленко. Петро Стебницький. Листування. 1900–1922 роки / [упорядкування: Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко; вступна стаття: Н. Миронець, І. Старовойтенко] / Миронець Надія, Старовойтенко Інна. – К.: Темпора, 2008. – С. 6–24.
11. Москаленко А. А. Нариси історії української лексикографії / Москаленко А. А. – К., 1961.
12. Огієнко Іван (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови / Огієнко Іван. – К., 1995.
13. Чикаленко Євген. Спогади (1861–1907): у 3 част. / Чикаленко Євген. – Львів: Діло, 1925–1926. – Ч. 1, 1925. – 172 с.
14. Чикаленко Євген. Спогади (1861–1907): у 3 част. / Чикаленко Євген. – Львів: Діло, 1925–1926. – Ч. 2, 1925. – 139 с.
15. Чикаленко Євген. Спогади (1861–1907): у 3 част. / Чикаленко Євген. – Львів: Діло, 1925–1926. – Ч. 3, 1926. – 126 с.
16. Чикаленко Євген. Щоденник (1907–1917) / Чикаленко Євген. – Львів: видавничка кооператива “Червона калина”, 1931.

Статєєва Валентина Іванівна – доктор філол. наук, професор кафедри української мови УжНУ.

Ще один словник, лісотехнічний, хоча й представлений у бібліографічному покажчику Т. Кульчицької під № 1172, проте без вказівки на автора: Лісотехнічний словник. 1. Німецько-український / Лісова термінологічна комісія при Агрономічно-лісовому факультеті Української господарської академії (УГА) в ЧСР та Спілки укр. техніків с. г. в ЧСР, 1928. – 137 с. – Літогр. [8, с. 192].

Незаперечними доказами того, що цей словник належить Євгену Чикаленкові, служать: 1) згадки про нього в листах Є. Чикаленка до С. Єфремова (див. вище); 2) авторство цього словника зазначено в праці І. Огієнка “Історія української літературної мови”.

У науковій літературі не знаходимо жодних відомостей про третій словник Є. Чикаленка – зоологічний, над яким він розпочав працювати в Подєбрадах у 1925 році [див. 9, с. 34].

Як бачимо, Євген Чикаленко вписав помітну сторінку в українське словництво. Його лексикографічні праці потребують докладнішого аналізу.